Orhun ve Yenisey Yazıtlarının Çözülmesi. Ön Bildiri

Fransızca özgün adı: *Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénisséi. Notice préliminaire*

Vilhelm Thomsen

Danimarka Kraliyet Bilimler ve Edebiyat Akademisi Bülteni, 1893 (Fransızca: Bulletin de l'Académie Royale des Sciences et des Lettres de Danemark); ayrıbasım Kopenhag 1894

Fransızca aslından Türkçeye çeviren: Göktürkleriz, 2026

gokturkleriz.com · Ücretsizdir; kaynak gösterilerek serbestçe çoğaltılabilir ve paylaşılabilir.

Danimarkalı dilbilimci Vilhelm Thomsen bu kısa bildiriyi 15 Aralık 1893'te Danimarka Kraliyet Bilimler ve Edebiyat Akademisi'nde sundu; metin akademinin 1893 yılı bülteninde basıldı ve 1894'te Kopenhag'da ayrıbasım olarak yayımlandı. Orhun ve Yenisey yazıtlarındaki tamgaların çözüldüğü dünyaya bu metinle duyuruldu.

Thomsen burada yöntemini adım adım anlatır: satırların hangi yönde okunacağını iki yazıtı karşılaştırarak bulur, ünlüleri belirler, ses uyumunu fark eder ve ilk okuduğu sözcüklerle, yani tengri, Kül Tigin ve türk sözcükleriyle bütün tamgaların değerine ulaşır. Metindeki köşeli ayraç içindeki küçük sayılar, özgün yayının sayfa numaralarıdır.

İÇİNDEKİLER

1. Yenisey ve Orhun yazıtları s. 285-286
2. İki büyük anıt ve Çince yazıtları s. 286-288
3. Satırlar hangi yönde okunur? s. 288-291
4. Çözümün dayanakları s. 291-292
5. Ünlüler ve ses uyumu s. 292-295
6. İlk okunan sözcükler: tengri, Kül Tigin, türk s. 295-297
7. Otuz sekiz tamga s. 297-298
8. Sonuç: dil ve yazının kökeni s. 298-299

Yenisey ve Orhun yazıtları

[285] Yaklaşık yüz yetmiş yıldır biliniyor ki Sibirya'nın güneyinde, Yenisey'in yukarı akışına komşu bölgelerde, başka hiçbir yerden bilinmeyen özel bir yazıyla yazılmış ve anahtarı da bulunamamış bir dilde kaleme alınmış yazıtlar vardır. Bununla birlikte bilim dünyasının bu dikkate değer yazıtları görece büyük sayıda ve daha doğru biçimde basılmış olarak tanıma fırsatı bulması ancak birkaç yıl öncesine dayanır. Bu, Fin Arkeoloji Derneğince Toplanıp Yayımlanan Yenisey Yazıtları (Fransızca: Inscriptions de l'Iénisséi recueillies et publiées par la société finlandaise d'archéologie; Helsinki, İsveççe adıyla Helsingfors, 1889) adlı çok değerli çalışmanın sonucudur; bu çalışma, söz konusu derneğin adı geçen bölgelerde Bay J.-R. Aspelin yönetiminde yaptırdığı araştırmaların ürünüdür. 1892'de Profesör Bay O. Donner bu yapıtın tamamlayıcısı olarak Yenisey Yazıtları İçin Sözcük Dizini (Almanca: Wörterverzeichniss zu den Inscriptions de l'Iénisséï) adlı bir çalışma yayımladı (Fin-Ugor Derneği Bildirileri, IV; Fransızca: Mémoires de la Société finno-ougrienne). Ne var ki Yenisey yazıtlarının yayımlanmasının filologlar ve arkeologlar dünyasında uyandırdığı heyecanı, Moğolistan'ın kuzey kesiminde, Orhun ırmağının çevresinde, [286] eski Karakorum ve Karabalgasun kentlerinin yıkıntılarının yakınında yapılan yeni buluşlar daha da aştı. Bu buluşlar, Yenisey'inkine akraba bir uygarlıktan kalan, Yenisey'dekilerden de görkemli anıtları gün ışığına çıkardı: orada bulunan yazıtlarda yazı, birkaç sapma dışında bu son bölgedekinin aynısıdır ve dil, onunla aynı değilse bile açıkça onun yakın akrabasıdır.

Bu dikkate değer buluşlar bir yandan 1890-1891'de bu yörelerde bir yolculuk yapan Finli bilgin Bay A. Heikel'e, öbür yandan 1891'den beri Rus hükümetinin seçkin Türkolog Bay W. Radloff yönetiminde birçok kez yinelenerek gönderdiği bilim heyetlerine borçludur.

Sonuçlar ya 1890 Fin Heyetince Toplanıp Fin-Ugor Derneğince Yayımlanan Orhun Yazıtları (Fransızca: Inscriptions de l'Orkhon recueillies par l'expédition finnoise 1890 et publiées par la Société finno-ougrienne; Helsinki 1892) adlı görkemli yapıtta, ya da 1892'de Saint Petersburg'da Moğolistan Eski Eserleri Atlası. İmparatorluk Bilimler Akademisi Adına Yayımlayan Dr. W. Radloff (Almanca: Atlas der Alterthümer der Mongolei. Im Auftrage der kaiserl. Akademie der Wissenschaften herausgegeben von Dr. W. Radloff) adıyla yayımlanan, ondan geri kalmayan ışıkbasım levhalar derlemesinde sunulmuştur. Yazıtların metninin bu iki yapıtın her birinde nasıl aktarıldığına gelince, itiraf ederim ki aralarında fark bulunan yerlerde genel olarak Radloff Atlası'nın rötuşlanmış levhalarındaki metin yerine Fin-Ugor Derneği baskısının matbaa dizgisini yeğliyorum. Bununla birlikte karşılaştırma için iki yayını birden elde bulundurmak büyük bir üstünlüktür; ama böyle olsa bile okuma pek çok yerde kuşkulu kalmaktadır ve yazıtlar okunup yorumlanabilir olur olmaz yeni bir eleştirel baskı son derece arzu edilir olacaktır.

İki büyük anıt ve Çince yazıtları

Öbür bütün ayrıntılar için anılan yapıtlara gönderme yaparak yalnız şunu hatırlatıyorum: burada esas olarak Orhun Yazıtları kitabında I ve II, Radloff Atlası'nda K ve X diye işaretlenmiş iki büyük anıtla uğraşıyoruz. Ama bunların yanı sıra irili ufaklı parçalar da bulunur; [287] bunlar başka birçok anıttan kalmadır ve araştırmaların sürdürülmesi bu parçaların sayısını durmadan artırıyor gibi görünmektedir. Yenisey tamgalarıyla yazılmış çok büyük yazıtlardan başka, bu büyük anıtların, ki bunlardan I = K oldukça iyi korunmuştur, II = X ise epeyce hasar görmüştür, her ikisi de dört yüzünden birinde Çince yazıtlar taşır. I numaralı anıtın Çince bölümünü, ki şimdiden başlayarak Orhun Yazıtları kitabının işaretlemelerini kullanıyorum, Bay G. v. d. Gabelentz adı geçen yapıtta, s. XXV vd., yorumlamıştır. Hollandalı Çin bilimci Bay G. Schlegel de onu Tegin Giogh'un Mezar Taşı (Fransızca: La stèle funéraire du Téghin Giogh; Fin-Ugor Derneği Bildirileri, III, Helsinki 1892) adlı çalışmasında daha doğru ve daha ayrıntılı olarak yorumlamıştır. Buradan anlaşılıyor ki burada, Çinli tarihçilerin de andığı gibi, K'iueh-ti(k)-k'in'in, yani Kiueh prensinin (Türkçe *tigin*; bu adın tam biçimi için aşağıya bakınız) anısına dikilmiş bir anıt vardır; bu prens Kout-tho-louk kho-han'ın, yani Kutlug kağan ya da hanın (Türkçe *qutluγ*, 'mutlu') oğlu ve hüküm süren kağanın küçük kardeşidir; hüküm süren kağana yalnız Pi(t)-kia kho-han denir (aşağıya bakınız; başka kaynaklar ona Mi-ki-lien ya da Mogilan, Moguilaine adını verir). Yazıt, günümüz takviminde 28 Ocak 733'e karşılık gelen kesin bir tarih taşır. Çin kaynaklarından öğreniyoruz ki bu Kiueh prensi, VI. yüzyılın ortasından 745'e dek bu bölgelerde güçlü bir halk olan Tou-kiue'lerin ya da Türklerin hanedanına mensuptu; 745'te devletleri akraba bir boy, Uygurlar tarafından yıkıldı; ve prens 731'de öldü.

İkinci anıt aşağı yukarı birinciyle çağdaş olmalıdır ve yazıtının oldukça büyük bir bölümü I numaralı anıtın yazıtının büyük kısımlarıyla tamamen ya da hemen hemen aynıdır. Kuşkusuz ilk sırada anılan prensin kardeşi, yani gerçekten de 734'te ölen kağan Moguilaine onuruna dikilmiştir.

Tarih bakımından bu anıtların yeri ve kökeni [288] böylece oldukça açık biçimde belirlenmiştir; ama şimdiye dek her açıklama girişimine meydan okuyan şey, yukarıda andığımız bilmece gibi yazıyla çizilmiş olan ve bu anıtların öbür bölümlerini kaplayan uzun yazıtlardır. Bu bildirinin konusunu bu yazıtlar oluşturacaktır.

Satırlar hangi yönde okunur?

Çince yazıtlar gibi bu yazıtlar da dikey satırlar halinde düzenlenmiştir; öyle ki işaretler yan yatmıştır: tepeleri solda, ayakları sağdadır. Başka yazarların yeterince kanıtladığı gibi, satırların örneğin Çincede ya da Moğolcada olduğu gibi yukarıdan aşağıya okunması gerektiği, aşağıdan

yukarıya okunmadığı açıktır. Bu da şunu söylemeye varır: satırları yatay koyup tamgaları doğrultursak sağdan sola okumak gerekir; nitekim örneğin en az bir yazıtta, yani III numaralı anıtın oldukça iyi korunmuş alınlığında (Orhun Yazıtları kitabı levha 46 = Radloff Atlası levha XXXV, 1) ya da bazı Yenisey yazıtlarında durum gerçekten böyledir.

Başka bir soru. Dikey satırlar birbirine göre hangi sırayla dizilmiştir? Başka bir deyişle, onları örneğin Çincede olduğu gibi sağdan sola mı, yoksa örneğin Moğolcada olduğu gibi soldan sağa mı okumak gerekir? Gerek Orhun Yazıtları kitabında gerek Radloff Atlası'nda uygulanan bu ikinci düzendir. Örneğin I numaralı anıtın doğu yüzüne bakarsak, her ikisinde de en soldaki satırın birinci satır (1. satır), en sağdakinin 40. satır diye gösterildiğini görürüz. Göründüğü kadarıyla bu yalnız bir düşünceye dayanır (bkz. Orhun Yazıtları kitabı s. XLIII ve G. Huth, Karakorum Yazıtı, Berlin 1892, s. 20 vd.; Almanca: Die Inschrift von Karakorum); şu düşünceye: her satıra ve tamgalarına olağan duruşunu verir ve en sağdakini başlangıç satırı sayarsak, izlemesi gereken satırın öncekinin üstüne yerleşeceği şaşırtıcı bir düzen elde ederiz. Bununla birlikte [289] bu akıl yürütme hiçbir önemden yoksundur. Yazıtların dikey satırlar halinde düzenleniş biçiminde ne üst ne alt söz konusudur: bunlar, daha rahat olsun diye yazıtları devrilmiş düşünüp satırları yatay olarak sağdan sola okurken yalnızca bizim kafamızda kurduğumuz şeylerdir.

Öte yandan bu soruyu tam bir kesinlikle çözmek için çok basit bir yolumuz var: iki yazıtta ortak olan geniş bölümleri tam olarak karşılaştırmak. Bu yoldan yazıtları yayımlayanlar yararlanmamıştır ve bir yandan Bay Donner'in (Orhun Yazıtları kitabı s. XLVI) bu olguyu anmak için kullandığı anlatımlar, öbür yandan koşut bölümlerin karşılaştırma çizelgesinin düzenleniş biçimi, gözlemin iki yazıtın derinlemesine bir karşılaştırmasına dayanmadığını gösterir. Örneğin çizelgeye uyarak I, 18'i II, 23 ile karşılaştırır ve I, 19'u II, 24 ve 22 ile karşılaştırarak okumayı sürdürürsek, koşut bölümlerde sözcüklerin karmakarışık konmasındaki tuhaflığa şaşmamak elde değildir. Ama sondan başlamayı denersek iş bambaşka olur: I, 40'ın başı II, 40'ın sonunda bulunur (II, 41 ve II, 40'ın büyük bölümünün I ile doğrudan hiçbir koşutluğu yoktur); I, 40'ın kalanı sözcüğü sözcüğüne II, 39'un ilk yarısını oluşturarak bulunur; bunun hemen devamı ise I, 39'dur; onun sonu da sırası gelince II, 38'in başıdır; ve bu sözcüğü sözcüğüne uyuşma böylece sürer ve, çoğu yazımla ilgili pek az sayıdaki bazı sapmalar dışında, I, 11'in başına dek bulunur; bu II, 18'in başıdır ve bu noktadan başlayarak ayrıntılardaki metin uyuşmaları giderek azalır.

Benzer bir ilişki, I, 54'ten 44'ün ortasına dek olan bölüm (güney yüzü) [290] ona koşut olan ve çok hasar görmüş II, 77-70 bölümüyle (kuzey yüzü) karşılaştırılınca da ortaya çıkar. Kendiliğinden anlaşılacağı gibi bu olguda birçok yerde metni kurmak ya da boşlukları doldurmak için önemli bir aracımız olmasının dışında, bu bize, Çincede olduğu gibi, *satırların sağdan sola okunması gerektiğini* apaçık gösterir; öyle ki örneğin I numaralı anıtın doğu yüzündeki yazıt gerçekte baskılarda 40. diye gösterilen satırla başlar, 1. satır diye gösterilen ise aslında 40. olur.[1]

Bunu başka bir ayrıntı da doğrular. II numaralı anıtın güney yüzüne bakılırsa (Orhun Yazıtları kitabı levha 30 = Radloff Atlası levha XXIV), 45. ve 46. satırlar arasında (Radloff: X a, 3. ve 4. satırlar) tamgasız bırakılmış oldukça büyük bir aralık bulunduğu ve bunun açıkça iki kesim arasındaki sınırı oluşturduğu görülecektir. Nitekim 46. satır olağan satır uzunluğunun aşağı yukarı ortasında durur ve boş bırakılan aralıkta biten kesimin son satırı olarak görünür; 45. satır ise yeni kesimlerle, yani 41. ve 77. (= I, 54) satırlarla aynı sözcüklerle (kağanın unvan kalıbı) başlayarak o da yeni bir kesimin girişini oluşturur.

Satırların dizildiği plan şu halde şöyle gösterilebilir:

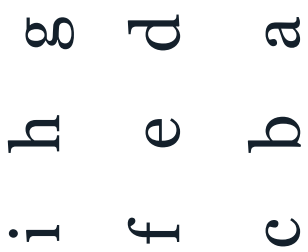

Her sütun bir satırdır: önce en sağdaki satır yukarıdan aşağıya okunur (a, b, c), sonra ortadaki (d, e, f), en son soldaki (g, h, i).

Hangi yüzün birinci olduğu sorusuna gelince, bu zaten daha az önemlidir; çünkü her şeyden önce yeni kesimlerin hem iki anıtın doğu yüzünde, hem de [291] en azından, II numaralı anıtın kuzey yüzüne karşılık gelen I numaralı anıtın güney yüzünde başladığı açıktır. Bununla birlikte geniş doğu yüzü açıkça asıl yüzdür: asıl başlangıcı da, sanırım, orada aramak gerekir.

> **Yazarın dipnotu 1 (s. 290):** 22 Kasım / 4 Aralık 1893 tarihli bir mektupta Bay Radloff bana kendisinin de aynı gözlemi yaptığını ve satırların dizilişindeki iyileştirmenin hazırlanmakta olan yeni bir yazıt baskısında izleneceğini bildirdi.

Çözümün dayanakları

Bildiğim kadarıyla gerek Yenisey gerek Orhun yazıtlarını çözmek için şimdiye dek yapılan girişimler hiçbir sonuca ulaşmamıştır; zaten açık ve sağlam hiçbir yönteme dayanmıyorlardı. Bu garip işaretlerle başka yazıların işaretleri arasındaki dış benzerliklere göre hareket edilmiştir. Bay Donner da Orhun Yazıtları kitabının girişinde, s. XLIII vd., ve daha önceki çeşitli küçük yazılarında bu görüşü izlemiş, Yunan yazısıyla ve Küçük Asya yazılarıyla benzerlikler göstermeye çalışmıştır; ama bu yazıların yazıtlarımızın çağından aşağı yukarı bin yıl ya da daha çok uzak olduğunu unutmamak gerekir. Bununla birlikte böyle benzerliklerin, deyim yerindeyse, bataklık

ışıklarından başka bir şey olmadığını savunmak gerekir. İşaretlerin değeri başka yollarla belirlenebildikten sonradır ki öbür yazılarla bir karşılaştırma yazının kökenini aydınlatmak için ilgi çekici olacaktır.

Sonra, ilk olarak, Yenisey yazıtlarını bir yana bırakıp yalnız Orhun yazıtlarıyla yetinmek doğru olacaktır; çünkü Yenisey yazıtları kendilerine özgü güçlükler gösterir ve pek çok kuşku uyandırır; onlar için artık şunu öne sürebileceğimi sanıyorum: tek başlarına hiçbir zaman çözülemezlerdi.

Çözüm için elimizdeki tek çıkış noktaları şunlardır: 1. yazıtların kendisi; çeşitli işaretlerin ya da sözcüklerin içinde görüldüğü koşullar; aynı sözcüklerin yazılışındaki değişkenler ve benzeri başka olgular; 2. Çince yazıtların verebileceği bilgiler. Ama Çince yazıtlara gelince, her şeyden önce, başkalarının da dile getirdiği gibi, şu açıktır: [292] burada olağan iki dilli yazıtlar karşısında değiliz. İlk olarak, her satırdaki ortalama sözcük sayısının hesaplanmasından, yabancı yazıyla çizilmiş yazıtın Çince yazıttan dört ya da beş kat uzun olduğu anlaşılır. Ama bundan başka, Çince yazıtın bütün üslubu ve kendine özgü biçimi, iki yazıtın birbirinden tamamen bağımsız olduğunu en baştan olası kılar; gerçekten de durum budur.[1]

> **Yazarın dipnotu 1 (s. 292):** Yalnız doğu yüzündeki yazıtın başı, baskıların 40. satırı, ki çevirim şudur: «Yukarıda mavi gök (*kök täŋri*), aşağıda yağız yer (*jaγyz jir*) yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratıldı vb.», I numaralı anıtın Çince yazıtının başıyla çok uzak bir benzerlik taşır: «Ey ne mavi gök! Senin korumadığın hiçbir şey yoktur! Gök ve insanlar birbirine bağlıdır ve evren türdeştir vb.»

Ünlüler ve ses uyumu

Bu araçlardan yararlanarak, sanırım, şimdiye dek bütün saldırılara direnmiş olan bu garip yazıyı bütünüyle çözmeyi başardım. İzlediğim yolu ve vardığım sonuçları kısaca göstereceğim.

İşaretlerin sayısı 38'dir, daha fazla değil; çünkü bugüne dek önerilen işaretlerden biri, yani , bana göre, ancak başka işaretlerin, ya 7 ya da 13 numaralı işaretin (s. 298) yanlışlıkla yerine konmasından ibarettir. Daha önce fark edildiği gibi sözcükler genellikle iki noktayla ayrılır, ama her zaman değil. Özellikle adıllar, sayı adları vb. bazı küçük sözcükler çoğu durumda ya ardından gelen ya da önceki bir sözcüğe kaynaşır; bu olgu bazı bilginlere (örneğin s. 288'de anılan çalışmada Bay Huth'a) burada, dil bilgisi biçimleri Yenisey Ostyakçasında olduğu gibi ön ve son ekler yardımıyla kurulan özel bir dille karşı karşıya olduğumuzu yanlış olarak varsayma fırsatı vermiştir. Bay Donner (Orhun Yazıtları kitabı s. XLVIII) ve Bay Radloff (Atlas'ın önsözü) [293] böyle bir sonucun doğruluğuna haklı olarak karşı çıkmışlardır.

İşaretlerin bolluğu, bunun her ayrı ses için özel bir işareti olan sıradan bir ses yazısı olamayacağını, bir hece yazısı ya da en azından aynı ses için farklı koşullarda işaretlerini belli bir

ölçüye dek değiştiren bir yazı olması gerektiğini hemen olası kılar.

İlk görevim ünlüler için özel işaretler olup olmadığını ve bu işaretlerin hangileri olduğunu incelemekti; ve toplamda başarı oldukça kolay oldu. Soruyu geçici olarak karara bağlamak için şu düşünceden yola çıktım: xyx gibi bir dizilişimiz varsa, yani aynı işaret bir başka işaretin önünde ve arkasında bulunuyorsa, x ünsüz olduğu durumda y'nin ünlü olması, ya da tersi, ağır basan olasılıktır. Ortaya çıkan benzer dizilişler ve bunlara giren işaretler daha yakından karşılaştırılınca, ünlüler, özellikle metinlerimiz kadar geniş malzemeye sahip olunduğunda, genellikle kolaylıkla ve kesinlikle saptanabilecektir. Bu yolla çoktandır 𐰃, 𐰆 ve 𐰇 işaretlerinin ünlüleri göstermesi gerektiğini bulmuştum; bu saptama, doğal olarak aynı sonuca götürmesi gereken başka bir gözlemle dikkat çekici biçimde uyuşuyordu. Gerçekten de koşut metinlerdeki aynı sözcükler arasında yazılış bakımından yapılan karşılaştırma, tam da bu üç işaretin kimi zaman çizilmiş bulunduğunu, kimi zaman eksik olduğunu tamamen genel bir olgu olarak ortaya koydu; bu ayrıntı öbür işaretlerin hiçbirinde aynı biçimde görülmez. Tek olası açıklama, bu işaretlerin ünlüleri gösterdiği ve bir ünlünün, anlaşılması kolay olduğunda, istenirse yer alabildiği ya da atlanabildiğidir.

Bu ünlü işaretlerinin her biri ile, sonuç olarak ünsüzleri gösteriyor sayılması gereken öbür işaretler arasındaki ilişkilerin incelemesini sürdürünce, çok geçmeden [294] bu ilişkilerin belli bir ölçüde sabit kurallara bağlı olduğunu, yani her ünlünün verilen bir ünsüzle birlikte görünemediğini saptadım. Bir yanda 𐰃 vardı, ki onda *u*'nun (ve *o*'nun) simgesinden başka bir şey göremiyordum; öbür yanda ünsüzlerle ilişkileri birbirine daha yakın bir akrabalık gösteren, *u* işaretinden ise çok daha fazla uzaklaşan öbür iki işaret vardı. 𐰆, görünme biçimine bakılırsa, *i*'den başka bir şey olamazdı; 𐰇 işaretini geçici olarak *e* saydım; ama bu varsayım yanlıştı ve beni uzun süre ilerlemekten alıkoydu: bugün bu işaretin, başlangıçta *u* işaretiyle gösterildiğini sandığım *ö, ü* seslerini gösterdiğini biliyorum.[1] *a*'ya gelince, bu ünlünün, örneğin Hint yazılarında olduğu gibi, özel bir biçimi olmadığını kabul ediyordum; ancak daha sonra genel olarak işlerin gerçekten böyle yürüdüğünden, hem *a* hem *ä* (*e*) bakımından, sözcüğün başında da gövdesinde de, tam olarak emin oldum; ama yine de *a*'nın ya da koşullara göre *ä*'nın (*e*) kendine özgü işareti olarak 𐰈 de vardır, yalnız bunun kullanımı deyim yerindeyse sözcüklerin sonuyla sınırlıdır.

Bu ilişkilerin bütünü, çok sayıdaki ünsüz işaretini aynı sesin ünlü türlerine göre ayrı ayrı gösterilişleri olarak daha açık kavramamı sağladı ve dilin ünlü uyumu yasalarına bağlı olması gerektiğini bana olası gösterdi. Aynı biçimde, aynı sözcüklerin çiziliş biçimindeki değişikliklerin karşılaştırılması ve çeşitli işaretlerin görülmesi üzerine bazı sayısal gözlemler, bu [295] işaretlerin oldukça önemli bir sayısı için, aralarında bir akrabalık olduğu düşüncesini ya da patlamalı, genizsi vb. nitelikleriyle ilgili bir öneriyi bana esinledi. Küçük bir sayıdaki işaretin ise tek tek

sesleri değil ünsüz birleşimlerini göstermesi gerektiği bana açık geldi. Bununla birlikte burada bu noktalar üzerinde daha fazla ayrıntı vermek için duramam.

> **Yazarın dipnotu 1 (s. 294):** s. 290'daki notta anılan mektupta verilen bilgiye göre Bay Radloff'un da yukarıdaki üç işarette ünlüler gördüğünü ve bu işaretlerin ikincisinde *i* sesini gördüğünü belirtmem gerektiğini düşünüyorum.

İlk okunan sözcükler: tengri, Kül Tigin, türk

Ama bu yolda ilerlemek için belli bazı sözcüklerin anlamını bulmanın, ve özellikle de Çince metinde geçen özel adlardan bazılarını aramanın gerekli olduğu kendiliğinden anlaşılır. Uzun süre boşuna aradım ve bugün buna şaşmıyorum, çünkü bu adların çoğunun yazıtlarımızda hiç geçmediğini biliyorum. Yine de başlangıçta dikkatimin giderek daha çok üzerinde toplandığı iki sözcük vardı. Bunlardan biri hem Orhun hem Yenisey yazıtlarında, tek başına ya da bazı eklerle, çok sık geçen bir sözcüktü; öbür şeylerin yanında oldukça sık olarak yeni kesimlerin başında ya da bana kağanın unvan kalıbı (göksel kağan, karş. Orhun Yazıtları kitabı s. XXIX, XXXV [4]) olarak oldukça olası biçimde kabul edilebilir görünen dizilişlerde göze çarpar biçimde ortaya çıkıyordu. Bu 𐰇𐰃𐰺𐰴 idi; biçim bakımından ayırt edici yanı, çekim eki olarak değil kendi başına, *i* olarak belirlediğim ünlüyle bitmesi olan bir sözcük. Bu düşünceler beni orada Moğolcada ve bütün Türk dillerinde ortak olan (kısmen daha yeni yan biçimlerle) ve gök, tanrı anlamına gelen *täŋri* (tengri) sözcüğünü aramaya götürdü.

Çok kez geri döndüğüm ikinci sözcük 𐰋𐰆𐰃𐰴𐰀𐰇 idi; I numaralı anıtta sık görünen, II numaralı anıtta ise geçmiyor gibi görünen bir sözcük. Uzun duraksamalardan sonra, anıtın anısına dikildiği prensin tam adının saklanabileceği tek olası sözcüğün bu olduğuna giderek daha çok inandım. [296] Çince yazıtta ona, gördüğümüz gibi (s. 287), Kʻiueh-ti(k)-kʻin denir; bu ad şimdiye dek Türkçe bir *Kök-tigin* biçimine, yani *Kök* ('mavi') prense karşılık geliyor sayılmıştır (Bay Schlegel'in kullandığı «Giogh» biçimi yerinde değildir). Uzun süre bu adı yukarıda anılan sözcükte apaçık görmemi engelleyen kuşkular, ya en başta ikinci işarete (sağdan başlayarak, bkz. s. 294) verdiğim yanlış anlama, ya da, asıl olarak, 𐰴 işaretiyle gösterilen bir *k* değerini başka sözcüklere koyduğumda doğrulayamamama dayanıyordu. Bütünün açık bir kavrayışına varmadan önce daha çok çözüm yapmam gerekti: 𐰴 *k* değil, *l*'dir (ince ünlülerle) ve dolayısıyla prensin adı *Kök* değil (bu sözcük gerçekten de genel *k* simgesiyle, s. 298'deki 9 numarayla biten bir cins ad olarak geçer; bkz. s. 292, not), *Kül-* ya da *Köl-tigin*'dir. Çince hece sonunda *l*'ye sahip olmadığı için bu ses düpedüz atılmıştır; pi-kia'da ya da Bay Schlegel'in yazdığı gibi pit-kia'da

(bkz. s. 287) olduğu gibi; bu bir özel ad değil, Türkçede *bilgä* (𐰃𐰇𐰏𐰋𐰀), yani bilge anlamına gelen bir cins addır.

Bu iki sözcük bana son derece sık geçen 𐰋𐰏𐰍𐰴 sözcüğünün anlamını verdi; çünkü son işaret (solda, s. 298'de 10 numara), daha önce bulduğuma göre, *Kül* sözcüğünün ilk işaretiyle (9 numara) aynı sesi gösterir. Bu *türk*'tür: 'Türk' (= Çince Tou-kiue, s. 287). Bu, dilin niteliğini Türkçe olarak belirler; tarihsel verilere ve metne eşlik eden Çince yazıtlarda geçen sözcüklerle adlara bakılarak bu, önceden de beklenebilirdi.

Böylece bulunan ses değerlerini başka sözcüklere koyunca, giderek daha çok sayıda sözcük bana arı Türkçe olarak açık ve anlaşılır oldu; aynı zamanda [297] o zamana dek karanlık olan şu ya da bu işaretin anlamını bana birer birer açıkladılar; ta ki sonunda bütün tamgalar gözümde net olana dek. Şu anda yazıtların kendisinin pek çok ayrıntısını hala karanlık bulsam da, bugün bu yazıtların, tamgaları çözümümün doğruluğundan kuşku duymayacağım kadar önemli bölümlerini çözüp anlayabildiğim görüşündeyim.[1]

> **Yazarın dipnotu 1 (s. 297):** Örneğin I, 54 = II, 77'de okunduğu biçimiyle göksel kağanın tam unvanına gönderme yapıyorum: *täŋritäg täŋridä bolmyš türk bilgä qaγan*, sözcüğü sözcüğüne: «göğe (ya da Tanrı'ya) benzeyen, gökte olmuş Türklerin bilge kağanı»; ya da II, 41 ve 45'e, *täŋridä bolmyš* «gökte olmuş» yerine *täŋri jarytmyš* «göğü aydınlatmış» değişkeniyle. Bu unvan Uygurlar zamanından kalan III numaralı anıtın alınlığında (Orhun Yazıtları kitabı levha 46 = Radloff Atlası levha XXXV, 1; karş. yukarıda s. 287) bir başka biçimde de yeniden görülür; onu şöyle okuyorum: *[b?]u täŋri kⁱn[i?] täŋridä q[u]t bulmyš ᵃl[p] bilgä täŋ[r]i ujᵘγur q[aγan....]*, yani: «göğün (ya da Tanrı'nın) ardından(?) gökte kutu bulmuş, yiğit (ya da yüce) ve bilge Uygur göksel kağanı». O sırada tamamlanmış bulunan çözümümden haberi olmadan Bay Radloff, sık andığım mektupta, aynı anıtın taşıdığı yazıtın Uygurca bölümünün başında kağanın unvanını dile getiren şu kalıbı okumayı başardığını bana bildirme inceliğini gösterdi: «gökte kutu bulmuş bilge ve yüce kağan». (Bu unvanın Çince karşılığı için bkz. Orhun Yazıtları kitabı s. XXIX, 2.) Bu bildirim bir yandan bana *q[u]t* 'kut, mutluluk' sözcüğünün ortasındaki bir işaretlik boşluğu doldurma olanağını verdiyse, öbür yandan bu uyuşma çözümümün doğru olduğuna önemli bir kanıt sağlar.

Otuz sekiz tamga

Şimdilik burada yalnız tamgaları çözdüğüm biçimiyle bildirmekle yetiniyorum. Çevriyazıda Bay Radloff'un Kuzey Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Dil Bilgisi (Almanca: Vergleichende Grammatik der nördlichen Türksprachen), I, Leipzig 1892 adlı yapıtında sesleri gösterme biçimini izlediğimi belirteyim (örneğin *u* = Fransızca *ou*; *y*, karma ünlü, aşağı yukarı Lehçedeki *y* gibi; *j* = ünsüz *i* vb.). Ünlüler için bkz. s. 293 vd.; ünlülerin yazılmamasına örnek olarak yalnızca sık geçen 𐰀𐰃 dizilişi anıyorum; bu diziliş [298] *alp* 'yiğit' ('yüce') ve *alyp* 'alan' diye okunur. Ünsüzlerde, yalnız

kalın ünlülerle (*a, o, u* ve genellikle *y*) birleşik olarak kullanılan işaretleri ¹ ile gösteriyorum; yalnız ince ünlülerle (*ä, ö, ü, i*) kullanılan ünsüzler için ² kullanıyorum; *y* ünlüsü iki küme arasında biraz gidip gelir ve bazı ünsüzler için, özellikle *j* ve *s* için, onunla birlikte ikinci kümenin işaretleri yeğlenir.

Thomsen'in tamga çizelgesi (s. 298)

No	Tamga	Ses değeri
1		*a, ä*
2		*y, i*
3		*o, u*
4		*ö, ü*
5		*q (k¹)*
6		*q*, *y*'den önce
7		*q*, *o*, *u*'dan sonra (önce)
8		*γ (g¹)*
9		*k (k²)*
10		*k*, *ö*, *ü*'den sonra (önce)
11		*g (g²)*
12		*t¹*
13		*t²*
14		*d¹*
15		*d²*
16		*p (-p)*
17		*b¹ (p¹?)*
18		*b² (p²?)*, iki biçimiyle

No	Tamga	Ses değeri
19		*ŋ (ng)*
20		*n¹*
21		*n²*
22		*m*
23		*r¹*
24		*r²*
25		*l¹*
26		*l²*
27		*j¹*
28		*j²*
29		*-j (-i), ai*
30		*s¹*
31		*s² (ś?)*
32		*z (-s)*
33		*š*
34		*č*
35		*(i)č*
36		*nd (nt)*
37		*nč*
38		*ld (lt)*

Sonuç: dil ve yazının kökeni

Burada çözümüm için daha geniş kanıtlar veremem. Asıl kanıt, doğal olarak, ancak bulunan ses değerleri yerine konunca ortaya çıkan dille verilebilir ve bu dil gerçek bir Türk dilidir, kusursuz biçimde uyumludur, Uygurcaya çok yakın akrabadır, ama onunla tamamen aynı değildir; bazı bakımlardan dilimiz daha eski görünmektedir ve üstelik çok daha [299] ince bir ses yazımı üstünlüğüne sahiptir; Uygur yazısı buna izin veremezdi.

Yazının kökenini şimdiden belirlemenin zamanı da henüz gelmemiştir. Şimdilik bazı işaretlerle (Sami kökenli) Pehlevi yazısının biçimleri arasındaki benzerliğe dikkat çekmekle yetineceğim.

Şimdilik bu notlarla yetinerek, çözümümün sonuçlarını başka bir yerde ve daha ayrıntılı olarak bildirmeyi saklı tutuyorum.
